

УДК 80
ББК 81.1

АНЪАНАИ ЗАБОНШИНОСИИ ТОЧИКӢ *Давлатбеки Хоҷа, доктори илмҳои филологӣ, профессори кафедраи таърихи забон ва типологияи Донишгоҳи миллии Тоҷикистон (Тоҷикистон, Душанбе)*

ТАДЖИКСКАЯ ЛИНГВИСТИЧЕСКАЯ ТРАДИЦИЯ *Давлатбек Ходжа, д-р филол. наук, профессор кафедры истории и типологии языка Национального университета Таджикистана (Таджикистан, Душанбе)*

TAJIK LINGUISTIC TRADITION *Davlatbeki Khoja, Dr. of Philology, Professor of the department of history and typology of language under the Tajik National University (Tajikistan, Dushanbe)*
E-MAIL: *olimi73@mail.ru*

Калидвожаҳо: *таърихи афкори забониносии, забониносии тоҷик, асрҳои X-XIX, шарҳи забониносии, сарфу наҳв, фарҳанг, анъанаҳои забониносии тоҷик, асарҳои лексикографӣ*

Таърихи шаклгирии афкори забониносии тоҷикӣ дар фарҳангномаҳо ва баъдтар дар осори фалсафию улуми сегонаи адабӣ мухтасаран тавсиф шудааст. Кӯшиши ба харҷ дода шудааст, ки дар осори илмю фарҳангҳои тафсирии асрҳои баъдина ин анъана нишон дода шавад.

Ба ин мақсад афкори забониносии бисёр донишмандони асрҳои X- XIX, ба мисли Абунасири Форобӣ, Абӯалӣ Сино, Носири Хусрав, Насируддини Тусӣ, Шамси Қайси Розӣ, Муҳаммад Маҳмуди Омулӣ, Атоулло Ҳусайнӣ, Хоҷа Ҳасани Нисорӣ дар асоси осори илмиашон баррасӣ шудаанд. Ғайр аз ин, арзиши забониносии шарҳу тавзеҳи дар луғатҳои тафсирий ба монанди “Фарҳанги Чаҳонگیرӣ”-и Ҳусайни Инҷӯ [асри XVII], “Бурҳони қотей”-и Муҳаммад Ҳусайн ибни Халаф ат-Табрезӣ [асри XVII], “Фарҳанги Рашидӣ”-и Абдуррашид ибни Сайид Абдуғафури Татавӣ [асри XVII], “Ҳафт қулзум”-и Бодшоҳи Ғозӣ [асри XIX], “Ғиёс-ул-луғот”-и Муҳаммад Ғиёсиддин [асри XIX]-ро аз диди забониносии муосир зикр шудааст. Таъкид гардидааст, ки дар шаклгирӣ ва руши афкори забониносии тоҷик ва анъанаи он саҳми донишмандоне ба мисли Абунасири Форобӣ, Абӯали Сино, Носири Хусрав, Шамси Қайси Розӣ, Хоҷа Ҳасани Нисорӣ махсусан калон аст. Дар идома ва густариши анъанаи шарҳи дастури забони тоҷикӣ нақши бисёр боризро “Фарҳанги Чаҳонگیرӣ” бозидааст.

Ключевые слова: *история лингвистической мысли, таджикская лингвистика, X-XIX вв., лингвистический комментарий, грамматика, толковые словари-фарханги, традиции таджикской лингвистики, лексикографические работы*

Рассматривается краткая история формирования таджикской лингвистической мысли в словарях, а затем в философской триаде научных трудов. Предпринята попытка показать эту традицию в научных и толковых лексикографических работах более поздних веков.

С этой целью были представлены лингвистические идеи ученых X-XIX веков, таких как Абу Наср Фараби, Абу Али ибн Сина, Носир Хусрав, Насир уд-Дин Туси, Шамс Кайс Рози, Мухаммад Махмуд Омули, Атоуллох Хусейни, Ходжа Хасан Нисори, основанные на их работах. Кроме того, показывается значение лингвистических комментариев в толковых словарях "Фарханги Джахонгири" Хусейна Инджу [XVII в.], "Бурхони Коте" Мухаммеда

Хусейна ибн Халафа Ат-Табрези [XVII в.], "Фарҳанги Рашиди" Абду Рашида ибн Саида Абдуғафури Татави [XVII в.], "Хафт Кульзум" Бодшою Гози [XIX в.], "Ғиес уль-Луғот" Мухаммада Ғиясиддина [XIX в.] с точки зрения современного языкознания. Делается вывод, что в становление и развитие таджикской лингвистики и ее традиций особенно велик вклад Абу Насра Фараби, Абу Али ибн Сины, Носира Хусрава, Шамса Кайса Розы и Ходжи Хасана Нисори. Отмечено, что в продолжении и развитии традиций грамматических комментариев таджикского языка большую роль сыграл «Фарҳанги Джахонгири».

Key-words: *the history of linguistic ideas, Tajik linguistics, the X – XIX-th centuries, linguistic commentary, grammar, interpretation farhang-dictionaries, traditions of Tajik linguistics, lexicographical works.*

The article dwells on the history of the formation of Tajik linguistic ideas in dictionaries and later on in the philosophical triad of scholarly works. The author has tried to show this tradition in scholarly and descriptive lexicographic works of later centuries.

To this goal, linguistic ideas of many scholars of the X-XIX-th centuries like Abu Nasr Forabi, Abu Ali Ibn Sina, Nosir Khusrav, Nasir Uddin Tussi, Shams Qays Rozy, Muhammad Mahmud Omuli, Atoulloh Husayni, Khoja Hasan Nisori based on their works have been presented in the article. In addition, the author of the article shows the linguistic values of linguistic comments in descriptive dictionaries such as Farhangi Jahongiri by Husayn Inju [XVII c.], Burhoni Qote' by Muhammad Husayn Ibn Halaf At-Tabrezi [XVII c.], Farhangi Rashidi by Abdu Rashid Ibn Said Abdughafuri Tatavi [XVII c.], Haft Qulzum by Bodshoi Ghozi [XIX c.], Ghiyos ul-Lughot by Muhammad Ghiyosiddin [XIX c.] from the point of view of modern linguistics. From the research of the author it becomes clear that in the process of the formation and development of Tajik linguistics and its traditions the contributions of such scholars as Abu Nasr Forabi, Abu Ali Ibn Sina, Nosir Khusrav, Shams Qays Rozy and Khoja Hasan Nisori is especially great. A great role has been played by Farhangi Jahongiri in the continuation and development of the tradition of grammatical comments in the Tajik language.

Анъанаи таҳқиқи забони тоҷикӣ, ки дар қаламрави гуногуни тоҷикнишин, аз аҳди Сосониён то охири асри XIX ва ибтидои асри XX-ро дар бар мегирад, аз нигоҳи мухтаво хеле ғанӣ аст. Забоншиносии тоҷик то асри VIII, то замони хилофати араб, дар ҳоли ташаккулёбӣ буд. Донишмандони эронитабор ба мутолиа ва пажӯҳиши забони хеш ва шарҳи истилоҳоту таркибот, тавзеҳи қоидаҳои дастури забон [грамматикаи он] ҳамеша тавачҷух кардаанд. Ин пажӯҳишу тарҷеҳи забоншиносӣ дар таъсири анъанаи забоншиносии Юнони қадим сурат мегирифт. Анъанаи забоншиносии тоҷик, аз таҳияи фарҳангҳо сар шудааст. Масалан, “Фарҳанги оим-евак” [“Farhangi Oim-ewak”] намунаи ин анъана шуда метавонад. Баъдтар низому усули фарҳангшиносӣ, шарҳи дастурии забони тоҷикӣ, асосан, зеро таъсири низоми дастурнависи араб монд. Аз ибтидои ислом ҳамаи донишмандони Арабу Аҷам, аз ҷумла тоҷикон, ба тавдвини фарҳангҳои арабӣ ва танзими қоидаҳои дастури забони арабӣ пардохта, дар илми луғат, сарфу нахв, маонӣ, бадеъ, арӯзу қофия рисолаҳои зиёде навиштаанд. Намунаи он дар нимаи дуюми асри VIII “ал-Китоб”-и Сивавайҳ мебошад. Анъанаи шарҳи дастури забони тоҷикӣ дар фарҳангҳо як давра қатъ гардида бошад ҳам, дар асрҳои IX-X баробари рукуди хилофати араб ва пайдо шудани ҳокимиятҳои маҳаллӣ ва ҷудошавии тадриҷии маданияи халқҳои муғиб хилофат, анъанаи забоншиносии тоҷик аз нав эҳё гардид. То ин давра дар бораи таснифи фарҳангу луғатҳои тафсирии тоҷикӣ маълумоте боқӣ намондааст. Аввалин луғате, ки то рӯзгори мо омада расидааст, “Луғати фурс”-и

Асадии Тӯсист, ки манбаи асосии луғатҳои “Муқаддимат-ул-адаб”-и Замахшарӣ [асри XI-XII], “Тафсир фи луғот-ил-фурс”-и Қатрони Табрешӣ [асри XI], “Нисоб-ус-сибён”-и Абунастри Фарохӣ [асри XIII], “Маҷмуат-ул-фурс”-и Абдулмуъмин Ҳорутӣ [асри XIII], “Фарҳанги Фаҳри Қаввос”-и Фаҳриддин Муборакшоҳи Қаввоси Ғазнавӣ [охири асри XIII ва аввали асри XIV], “Сихоҳ-ул-фурс”-и Муҳаммад Ҳиндушоҳи Нахҷувонӣ [асри XIV], “Меъёри Чамолӣ”-и Шамсиддин Муҳаммад Фаҳрии Исфажонӣ [асри XIV], “Фарҳанги зуфонгӯе ва ҷаҳонпӯе”-и Бадриддин [асри XIV], “Тухфат-ул-аҳбоб”-и Ҳофизи Убаҳӣ [охири асри XV ва аввали асри XVI] ва дигар фарҳангҳо гардидааст.

Дар луғату фарҳангҳои мазкур ва як даста фарҳангу луғатҳое, ки дар асрҳои баъдӣ бо ҳамин сохтору усул мурааттаб шудаанд, танҳо ҷо-ҷо ба сурати хеле мухтасар ин ё он қоидаи дастури забони тоҷикӣ ба назар мерасад. Шуруъ аз асри XV фарҳангҳои таълиф мешаванд, ки ғайр аз аҳамияти лексикографӣ доштанишон, боз арзиши баланди грамматикӣ доранд. Муаллифони ин фарҳангҳо бино бар мавҷуд набудани рисола ё дастуре аз асосҳои қавонини сарфу наҳви тоҷикӣ зарур донистаанд, ки дар муқаддима ё хотимаи фарҳанги ҳеш муҳимтарин мавзӯоти асосҳои дастури забони тоҷикиро шарҳу тавзеҳ бидиҳанд. Яке аз аввалин фарҳангҳои мазкур, ки дар муқаддимааш оид ба асосҳои дастури забони дари тоҷикӣ шарҳу тавзеҳ оварда шудааст, “Адо-ул-фузало” [асри XV] мебошад. Ҳамин гуна, маълумоти мухтасар доир ба қоидаҳои сарфу наҳви тоҷикӣ дар муқаддима ва охири сухани фарҳанги “Муайид-ул-фузало” [асри XVI] низ оварда шудааст.

Ин анъана, махсусан, дар асри XVII дар шибҳи қораи Ҳинд [минтақаҳои Покистон, Ҳиндустон ва Бангладеш] хеле густариш ёфт. Дар ин минтақа ҳаводорони сухани дари тоҷикӣ зиёд шуда, сабаби ғайри гардидани захираи луғавии забони ноби тоҷикӣ аз ҳисоби калимаҳои забонҳои зиндаи ин қаламрав шуда бошад, аз сӯйи дигар, асосҳои дастури ин забон омӯхта шуд ва дар гуфтору навиштори мардумони ин хитта мавриди истифода қарор гирифт.

Ҳамин зарурати воқеӣ буд, ки дар асри XVII дар сарзамини Ҳинд се луғати муътабар таълиф гардид: 1). “Фарҳанги Ҷаҳонгирӣ”; 2). “Бурҳони Қотей”; 3). “Фарҳанги Рашидӣ”. Дар ин се фарҳанг доир ба масъалаҳои муҳими асосҳои дастури забони тоҷикӣ шарҳу тавзеҳи зарурӣ дода шудааст.

Анъанаи шарҳи дастури забони тоҷикӣ дар фарҳангҳо минбаъд ҳам идома ёфт, махсусан, дар асри XIX ду фарҳанг навишта шудааст, ки дар онҳо ҳамин суннат риоят гардидааст. Масалан, таълифи фарҳанги “Ҳафт кулзум”, ки аз ҷиҳати масоили наҳвӣ [мавзӯи изофат], қимати баланди илмӣ дорад. Ин мавзӯест, ки дар забоншиносии муосири тоҷик диққати бисёр муҳаққиқонро ҷалб намудааст. Чунончи, оид ба нақши бандиҳои изофӣ дар алоқаи муайянқунанда бо муайяншаванда дар рисолаи профессор Д. Т. Тоҷиев “Способы связи определения с определяемым в современном таджикском литературном языке” [Сталинабад, 1955] маълумоти муфассал ва муҳим оварда шудааст. Доир ба бандиҳои изофӣ асари забоншинос А. Халилов бо номи “Вазифаҳои грамматикӣи бандиҳои изофӣ [и] дар забони адабии ҳозираи тоҷик” [Душанбе, 1969] ҷоп шудааст. Ҳамчунин, доир ба ибораҳои фразеологӣи изофӣ асари забоншинос С. Хушенова “Изафетные фразеологические единицы в таджикском языке” [Душанбе, 1967] ба таърифи расидааст. Мутаассифона, дар ҳаҷ қадоме аз ин рисолаҳо ба маълумоте, ки дар фарҳанги “Ҳафт кулзум” оварда шудааст, ишора нашудааст.

Манбаи дигаре, ки дар он анъанаи забоншиносии тоҷикӣ инъикос ёфтаасту барои шаклгирии ин афкор саҳми муҳим гузоштааст, осори фалсафии мардуми тоҷик аст. То истилои араб равиши шаклгирии анъанаи забоншиносии тоҷикӣ аз низом ва усули

забоншиносии араб фарқ дошт. Ҳанӯз то давраи ислом донишмандони файласуфи тоҷик аз манбаъҳои афкори забоншиносии юнонию ҳиндӣ огоҳ буданд ва қонунҳои дастури забони тоҷикиро дар иртибот ба қонунҳои фалсафаю мантиқ шарҳ медоданд. Масалан, ҳамин анъанаро пас аз он ки забоншиносии тоҷик аз таъсири забоншиносии араб раҳо ёфт, донишмандони забардасти тоҷик, аз ҷумла, Ибни Сино хостанд, ки аз нав эҳё созанд.

Дар давраи ба итмомрасии таҳаввулоти низоми грамматикаии араб [асри X] оғози илми забоншиносии классикии тоҷикро Ибни Сино гузошт. Бо таълифи “Донишнома” бо забони тоҷикӣ кӯшиш кардааст, ки умдатарин мавзӯҳои забоншиносии тоҷикро ҳам мухтасар шарҳ диҳад. Ибни Сино дар рисолаи “Мантиқ”-и “Донишнома” фасле ҷудо кардааст бо номи “Падидаи қардани маънии ном, қуниш ва ҳарф”. Ӯ бунёди грамматикаии калимаҳоро аз лафзи муфрад доништа, чун забоншиносии Юнони бостону араб тамоми калимаҳои муфрадро ба се ҳисса ҷудо кардааст. Чунончи, ӯ мегӯяд: “Ҳар лафзи муфрад ё ном бувад, ё қуниш, ё ҳарф. Ва ба тоӣ номро “исм” хонанд ва мар қунишро наҳвиён “фeyл” хонанд ва мантиқиён “қалима” хонанд. Ва исму қалима ҳардуро маънӣ тамом бувад [яъне маънии мустақил дорад], чунонки, агар қасе пурсад, ки “Қиро дидӣ?” Гӯӣ: Зайдро, ҷавоб тамом бувад. Ва агар қасе пурсад, ки “Зайд чӣ қард?” Гӯӣ: “Бирафт”, ҷавоб тамом бувад. Ва аммо ҳарфро маънии тамом набувад, чунонки агар гӯянд: “Зайд қучост?” Гӯӣ: “Ба” ё гӯӣ “Бар” ё гӯӣ “Андар”, ҳеҷ ҷавобе набувад, то нагӯӣ: “Ба хона” ё “Андар масҷид” ё “Бар бом” [2, 82].

Дар ин тавзеҳи мухтасари Ибни Сино моҳияти асосии ҳиссаҳои нутқ ва гурӯҳбандии онҳо равшан шуда, тафовуту ҳосияти барҷастаи ҳиссаҳои мустақилу ёридиҳандаи нутқ мушаххас гардонда шудааст. Ӯ кӯшиш кардааст, ки номи ҳиссаҳои нутқро бо вожаҳои тоҷикӣ ифода қунад ва ба ҷойи “исм”-и арабӣ “ном”-и тоҷикӣ, ба ҷойи “фeyл”-и арабӣ “қуниш”-и тоҷикӣ ва ба ҷойи шакли ҷамъӣ “ҳуруф”-и арабӣ қолаби “ҳарф”-ро ба қор бурдааст. Зимни ифодаи “Ҷавоб тамом” Ибни Сино маънои луғавию грамматикаии ному қунишро дар назар дорад. Аз нигоҳи забоншиносии муосир низ калимаҳоро ба ҳиссаҳои нутқ аз рӯи ҳамин меъёр тасниф меқунанд.

Дар ифодаи “Ҳеҷ ҷавоб набувад” Ибни Сино аз маънии луғавӣ маҳрум будани пешояндҳои “ба”, “бар” ва “андар”-ро дар назар дорад. Аз мисолҳои шарҳдодаи донишманд хуб равшан аст, ки ин назари ӯ ба фаҳмиши имрӯзаи забоншиносӣ дар бобати ҳиссаҳои ёридиҳандаи нутқ қомилан мувофиқат менамояд. Чунончи, забоншиноси рус академик И.И. Мещанинов дар иртиботи қалима ва ҷумла чунин мегӯяд: “Вазифаю маънои ёвари пешояндҳо маҳз дар алоқаи қавишон бо қалимаҳои мустақилмаънои ҳамнишинашон равшан мешавад” [14, 83].

Ибни Сино тафовути исму феълро чунин муайян кардааст: “Лекин фарқ миёни исму қалима [фeyл] он аст, ки исм далел бувад бар маънӣ ва далел набувад бар қайи он маънӣ, чунонки гӯӣ: “мардум” ё “дӯсти”. Ва аммо қалима далел бувад бар маънӣ ва қайи он маънӣ, чунонки гӯӣ: “Бизад”, ки далел бувад бар “задан” ва бар он ки андар замони гузашта бувад ва ҳамчунон чун “зананда” ва “ҳазанда”. Валекин он қас ё он қиз муайян набувад, ки донӣ, ки қадом аст” [2, 34].

Дар тавзеҳи фавқ қизи муҳим он аст, ки Ибни Сино категорияи замонро чун аломати барҷастаи феъл нишон додааст, ҳамчунин ӯ ба категорияи шахсу шумора низ ишора қарда, феъл – субъекти ҷумларо, ҷудо намуздааст.

Таълимоти грамматикаии Ибни Сино аз таълимоти грамматикаии араб фарқи қиддӣ дорад. Назарияи забоншиносии Ибни Сино баҳси сирф забоншиносӣ набуда, балки бо андешаҳои фалсафӣ омехта мебошад. Аз ҷумла, дар рисолаи “Мантиқ” зимни мавзӯи

“Оғози илми мантиқ ва падида кардани он чи муфрад хонанд аз лафзҳо ва маъниҳо” чунин тавзеҳоте ҳафт: “Бояд доништа ояд, ки лафз ду гуна бувад якеро муфрад хонанд, чунин ки гӯӣ: “Зайд ва Муҳаммад” ва чунон ки гӯӣ: “мардум” ва “доно”, якеро мураккаб ва муаллаф хонанд, чунон ки гӯӣ: “Мардум доност” ё гӯӣ: “Мардуми доно”. Ва то ҳоли лафзҳои муфрад доништа наояд, ҳоли лафзҳои мураккаб доништа наояд” [2, 30]. Аз ин тавзеҳи Ибни Сино бармеояд, ки ӯ зимни лафзи муфрад калимаҳои содаи алоҳидаро, ки барои ифодаи мафҳумҳо, аломату нишонаҳои шайъ ва теъдоду адади шайъ хизмат мекунанд, дар назар дорад. Ин лафзҳои муфрад [калимаҳои алоҳида] ҳамин ки бо ҳам аз ҷиҳати маънӣ ва нахвӣ муносибат пайдо карда, ҳамнишин шуданд, лафзи мураккабро ташкил медиҳанд, ки аз нигоҳи илми забоншиносии муосир онҳо воҳидҳои номинативию коммуникативӣ, яъне ибораю ҷумла, мебошанд. Дар ин шарҳ Ибни Сино лафзи муфрадро барои сомондихии лафзи мураккаб асос медонад, ки комилан дуруст аст. Дар афкори забоншиносии Ибни Сино бахшҳои сарфу нахв дар ҳамбастагии қавӣ доништа шуда, мавзӯёти сирфи ҳар кадоме ҷудо карда нашудааст, ки ин ба назария ва низоми грамматикӣ араб иртибот доштани афкори забоншиносии ӯро нишон медиҳад. Истилоҳи “лафз” дар фаҳмиши Ибни Сино ба чанд маънӣ аст: зимни лафзи муфрад ӯ тамоми калимоти содари дар назар дорад, аммо лафзи мураккаб гуфта калимаҳои сохта [ноинсон], мураккаб [Абдуллоҳ], таркиб [дар хона], ибора [мардуми доно], ҷумла [Мардум доност]-ро медонад, яъне ӯ тамоми ифодаҳои, ки аз ду калима [албатта, яке аз онҳо мустақилмаъно] таркиб меёбанд, лафзи мураккаб мегӯяд. Меъёр ин аст, ки ҳангоми ҷудо кардани таркиби он ифода як ё якчанд ҷузъи он маънии мустақил дошта бошад.

Дар таълифоти Ибни Сино назариёти ӯ оид ба бахши нахв низ зимни баёни масъалаҳои илми мантиқ сураат гирифтааст. Дар ҷумлаи “Зайд котиб буд”, – мегӯяд Ибни Сино, мақсад аз “буд” ин ҷо тобеият ва робита аст, яъне ӯ ду вазифаи нахвӣ феъли “будан”: яке, барқарор намудани робитаи байни феълу фоил [хабару мубтадо] ва дигаре тобеъ гардонидани хабар ба мубтадори дар назар дорад, ки ин андеша барои нахвшиносии муосир низ аҳамият дорад.

Дар бораи ҷумлаи мураккаб низ Ибни Сино вобаста ба шарҳи мавзӯи мантиқ шарҳи қазияҳои шартӣ муттасил [пайваст, ҳампахлу] ва мунфасил [ҷудо] муҳокимаҳои баён кардааст, ки ба хусусиятҳои сохтори маъноии ҷумлаҳои мураккаб иртиботдоранд. Чунончи, ӯ барои қазияи шартӣ муттасил мисоли зеро овардааст: “Агар офтоб барояд, рӯз бувад”.

Аз рӯи шарҳи мантиқии Ибни Сино, ҳиссаи “Агар офтоб барояд” муқаддам буда, “рӯз бувад” тоӣ аст. Дар илми нахвӣ муосир ҳиссаи “Агар офтоб барояд” ҷумлаи пайрави шартӣ буда, ҳиссаи “рӯз бувад” сарҷумла аст. Дар воқеъ, аз нигоҳи мантиқ аввал амали ҷумлаи пайрав сар мезанад [яъне муқаддам аст] ва баъд амали сарҷумла [яъне натиҷа аст], аммо барои илми нахвӣ ҷиҳати сомонӣ ва муносибати грамматикӣ ҷузъҳои муҳим аст. Ҳиссае, ки аз нигоҳи сохтор мустақилии бештар дорад, ҷумлаи асосӣ [сарҷумла ё поя] буда, ҳиссаи дуюм ҷумлаи тобеъ [пайрав] мебошад. Бино бар андешаи Сино, дар ҷумлаи “Агар офтоб барояд, рӯз бувад” ду қазия, яъне ду ҷумла аст: яке – Офтоб барояд, дигаре – рӯз бувад, лекин мегӯяд Абӯалӣ Сино, – лафзи шарт муқаддам [ҷумлаи пайрави шартӣ]-ро аз қазиятӣ бибарад, зеро ки чун гӯӣ: “Агар офтоб барояд”, бо андар омадани лафзи “агар” ин сухан аз қазиятӣ [озод] бишуд, то на рост асту на дурӯғ. Ва лафзи ҷавоб [сарҷумла] мар толиро аз қазиятӣ бибарад, зеро ки чун гӯӣ: “Он гоҳ рӯз бувад” на рост буваду на дурӯғ” [2, 37].

Аз ингоҳи нахвӣ муосир низ ҷумлаи “Агар офтоб барояд, он гоҳ рӯз бувад” ҷумлаи мураккаби тобеъ аст, ки ҳиссаҳои он “Агар офтоб барояд”, “он гоҳ рӯз бувад” танҳо дар

хамбастагӣ, ба қавли Ибни Сино, дар қолаби муттасила чун воҳди ягонаи том вазифа адо менамояд. Ҳар яке дар алоҳидагӣ чумлаи мустақил буда наметавонад, зеро пайвандаки шартии “агар” муносибати шартиро ба миён оварда, ҳар ду ҳиссаро дар як ҳайат муттаҳид сохтааст.

Мулоҳизоти Ибни Сино дар бораи чумлаи мураккаби пайвасти ҷудой [ба таъбири ӯ қазияи мунфасила]: “Ва аммо андар мунфасил бошад, ки як муқаддамро як толӣ [пайрав, ҷонишин] бувад ва бошад, ки толиҳои бисёр бувад мисоли аввал он аст, ки гӯӣ: “Ё ин шумор ҷуфт бувад ё ин шумор тоқ бувад”. Нахустин муқаддам аст ва дувум толӣ аст”. Мувофиқи андешаи Ибни Сино, дар чумлаи мураккаби ҷудой [бо таъбири ӯ “мунфасила”] “Ё ин шумор ҷуфт бувад, ё ин шумор тоқ бувад” агар ҳиссаҳои онро ҷудо карда, гӯем, ки “Ин шумор ҷуфт бувад”, “Ин шуморо тоқ бувад”, ҳар кадоме аз ин ҳиссаҳо қазия мешавад, яъне чумлаҳои содаи мустақил мешаванд. Аммо бо ворид кардани пайвандаки ё [бо ифодаи Ибни Сино “лафзи ё”] аз қазиятӣ берун шуда, як чумлаи мураккаб мешавад. Ибни Сино на фақат дар таҳқиқи сарфу наҳви тоҷикӣ яке аз бунёдгузори махсуб мешавад, балки ин донишманди бузург дар поягузори бахшҳои дигари илми забонишносии, ба мисли савтиёт [фонетика] ва луғат [лексикология] низ саҳми арзанда дорад.

Ибни Сино дар илми савтиёт рисолаи алоҳидае навиштааст бо исми “Махориҷ-ул-хуруф ё асбоби худус-ул-хуруф”. Мувофиқи шаҳодати сарчашмаҳо, ӯ ин рисола бо хоҳиши донишманди маъруфи илми луғати араб Абумансур Муҳаммад Алӣ ибни Ҷуббон дар Исфохон таълиф кардааст. Дар бораи арзиши фонологӣ, мухтаво ва сохтори ин рисола бисёр донишмандони маъруфи соҳаи фонология, аз ҷумла: Парвиз Нотили Хонларӣ, М. Бравман, А. Шаадзе, Ҳ. Флейш, В. А. Звенгинцев, В. Г. Ахвледиани, Т. Н. Хаскашев ибрази назар карда, онро аз нодиртарин ёдгориҳои илми забонишносии доништаанд.

Рисолаи “Махориҷ-ул-хуруф” аз шаш бахш иборат аст. Бахши нахустини он “Дар сабаби падидаи омадани овоз” ном дорад. Ибни Сино, ки донишманди тавоноии илми тиб буд, ҳолатҳои ҳосилшавии овоз, нерӯҳои ҳосилкунандаи онро возеҳ шарҳ дода, чунин қазоват кардааст: “Гумони ман бар он аст, ки сабаби қариби овоз мавҷ задани ногаҳонии ҳавост ба тундию нерӯ, ба ҳар сабаб ки бошад”. Бахши дувуми рисола – “Дар сабаби падидаи омадани ҳарфҳо” ном дошта, муаллиф қараёни ҳосилшавии овозҳоро нишон дода, чунин гуфтааст: “Аммо ҳоли мавҷ, аз ҷиҳати ҳайатҳое, ки дар гузаргоҳи худ аз маҳбасҳо ва маҳраҷҳо мепазиранд, ҳарфҳоро ба вучуд меорад. Пас, ҳарф ҳайате аст, ки овоз ориз мегардад ва бад-он овози дигар, ки дар зеру бомӣ бад-он монанд аст, бозшинохта мешавад ва ин тафовут дар шунида шудан аст” [3, 229].

Андешаҳои фонетикӣ Ибни Сино саҳеҳу дақиқ буда, аз нигоҳи асоснокӣ дар сатҳи фаҳмиши имрӯзаи илми фонология мебошад. Масалан, падидаи омадани ҳарфи “ҳоъ” [“ҳо”-и хуттӣ], – мегӯяд Ибни Сино, монанди “айн” аст ба ҷуз он ки кушодагии ғузруфи беном тангтар аст ва ҳаво аз гулу рост намегузарад, балки ба берун майл мекунад, то рутубатро бифишорад ва пеш биронад ва аз кашонда шудани аъзои рутубат ба пеш сурати “ҳоъ” падида меояд. “Ҳоъ” агарчи бо “айн”, аз бисёр ҷиҳатҳо муштарак аст, бо он дар ҳайати маҳраҷ ва дар ҷойгоҳи ҳабс ва қувват ва роҳи берун шудани ҳаво ихтилоф дорад, зеро ки шикофи миёни ду ғузруфи пойин тангтар мешавад ва ҳаво бештар ба ҷилав ронда мегардад ва ба канораи ҳамон гавдӣ, ки ҳавои “айн” ҳангоми берун омадан ба он тасодум мекунад, бармехӯрад ва ин канора саҳт аст ва рондани ҳаво дар “ҳоъ” шадидтар аст ва аз ин рӯ рутубатро мефишорад ва парокандагӣ дар он падида меоварад, ки дар “айн” ҳодис намешавад. Ба ҳамин сабаб аст, ки дар “ҳоъ” забарияе шунида мешавад, ки аз овозҳои зеру заъифи омехта бо нағма ба вучуд меояд. Ва падидаи омадани “айн” аз ҷое аст, ки ҳавои

тахаввуъ бад-он мерасад, яъне дарунтар ба сӯйи ҳалқум. Ва “ҳоъ” аз ҷойе, ки ҳавои сина равшан кардан ба он мерасад” [3, 232]. Муҳаққиқи шинохтаи илми фонетика шодравон Т. Н. Хаскашев дар ҳосилшавии овози “х” [хо] чунин гуфтааст: “Ковокии гулӯ пеш аз холигии даҳон ва бинӣ ба як конуси кӯтоҳи нисбатан кушод шабоҳат дорад. Дар болои ин конус ду сӯроҳ мавҷуд аст, ки ба ковокии бинӣ меравад, вале метавонанд, ба воситаи коми нарм [пардачаи ком] пӯшида шаванд. Қисми мобайнии ин найча, ки онро ҳалқум меноманд, ба холигии даҳон ҳамроҳ мешавад. Дар қисмати ақиби ин найча мушакҳое дида мешавад, ки ба кашида шудани худ метавонанд ҳалқро ба пеш ҳаракат диҳанд ва овозҳоро [масалан, дар забони тоҷикӣ “ъ” ва “хо”]-ро ба вучуд оранд. Чараёни ҳаво аз ҳалқум гузашта, ба даҳон ва ё ба ковокии бинӣ меояд” [14, 29]. Ин донишманди фонетикаи таҷрибавӣ хулосаи Ибни Синоро дар мавриди ҳосилшавии овозҳои “айн” ва “ҳо” тасдиқ мекунад. Афкори забоншиносии Ибни Сино дар осори фалсафии дигар донишмандони тоҷик идома ёфта, густариш меёбад.

Яке аз ин гуна донишмандон Носири Хусрав мебошад. Андешаҳои забоншиносии ин донишманд бештар дар асари ӯ “Ҷомеъ-ул-ҳикматайн” ва “Зод-ул-мусофирин” баён шудаанд. Масалан, тавзеҳоти Носири Хусрав дар “Зод-ул-мусофирин” оид ба тарзи ҳосилшавии овозҳои гуфтор, узвҳои нутқ ҷолиб мебошад. Ӯ ба таври мураббаъ дастгоҳи овозҳосилшавиро тавзеҳ дода, вобаста ба он ҳосилшавии овозҳоро нишон медиҳад. Носири Хусрав овозҳоро вобаста ба иштироки узвҳои нутқ, саҳми онҳо дар ҳосилшавии овозҳо ба навъҳо ҷудо кардааст, ки аз назари илми савтшиносии муосир мувофиқ аст, чунончи; ӯ мефармояд: “Ва ҳар гоҳ ки ҳалқумро тангтар кунанд, овозаш бориктар ояд ва чун фарохтар кунанд, овозаш ситабртар [ғафс] шавад, овоз ба ком андар афтад, нафас мар ӯро ба миёни кому дандонҳо ва лабҳову забон бибарад, ба ҳарфҳои тартибқарда ва баъзеро аз он чун овози буридашуда бо роҳи бинӣ фуру гузорад ва баъзеро бо роҳи даҳон то мар ҳарфҳоро кушода ва бе кундиву айб падид оварад. Пас, гӯем: овози дароз ба масал чун хатест росткашида” [9, 33].

Носири Хусрав оид ба хусусиятҳои луғавию сарфии калимаҳо низ қайду тавзеҳи муҳим дорад, ки аксар идомаи ҳамон қайду ишораҳои марбут ба коидаҳои мантиқ аст, ки дар осори Ибни Сино низ дида мешавад. Тавзеҳи ин донишманд роҷеъ ба хели ҷумлаҳои сода низ ҷолиб аст. Носири Хусрав навъҳои ҷумларо [бо истилоҳи ӯ “аксоми сухан”] тавассути каломи манзум чунин баён кардааст:

Сухан ҷаро ки ҷаҳор аст: амру боз нидо,

Се дигараш хабар асту ҷаҳорум истихбор.

Чунонки дида мешавад, Носири Хусрав ҷумларо аз нигоҳи маънӣ ба ҷаҳор навъ ҷудо кардааст: амрӣ, нидой, суолӣ, хабарӣ. Аз нигоҳи наҳвшиносии муосир ин гурӯҳбандӣ мувофиқ буда, ба навъҳои ҷумлаи сода, ки имрӯз ҷудо карда мешаванд: хабарӣ, саволӣ, амрӣ, хитобӣ рост меояд.

Носири Хусрав дар тавзеҳи ин ҳодисаи наҳвӣ ба файласуфи Юнони қадим Арасту така кардааст, чунончи, ӯ мегӯяд: “Ин қавли файласуфи мантиқӣ аст, яъне Арастутолис, ки гуфт: “Қавл бо бисёрии он ба ҷаҳор қисмат аст: Яке амр, чунон ки касе мар касеро гӯяд: “Чунин кун” ва “Чунон гӯӣ” ва ҷуз он. Ва дигар истихбор аст, ба ғайри яъне хабар пурсидан, чунон ки ксеро гӯем: “Чӣ гуна будӣ?” ва “Кучо рафтӣ?” ва ҷуз он. Ва се дигар суол, яъне хостани чизе, чунонки касеро гӯӣ: “Маро таом деҳ”, ё “Шароб деҳ”, ё ҷуз он. Ва ҷаҳорум хабар аст, ки гӯем: “Чунин буд” ва ё “Чунин аст” ва ҷуз он” [9, 66]. Як ноқисии

таснифоти Носири Хусрав ин аст, ки ӯ чумлаи саволии “Кучо рафтӣ?” ва амрии “Маро таом дех”-ро сахҳҳо ҷудо накардааст.

Насируддини Тусӣ низ дар робита бо категория ва ҳодисоти мантиқӣ масъалаҳои дастури забони тоҷикиро матраҳ сохтааст. Ӯ дар “Асос-ул-иктибос” бисёр қайдҳои ишоравӣ дорад, ки ба масъалаҳои забониносии иртибот доранд.

Манбаи дигаре, ки дар шаклгирии афкори забониносии тоҷикӣ саҳми муҳим гузоштааст, асарҳои улуми сегонаи адабӣ [арӯз, қофия ва бадеъ] аст.

Агар афкори забониносии форсу тоҷикии то давраи исломро истисно намоем, забониносии тоҷик дар айёме ташаккул ёфт, ки таълимоти грамматикӣ араб дар асоси низомии таҳқиқ кардаи Сибавайҳ дар асрҳои IX-X ҳамчун илми мустақил ҷудо шуда буд.

Ба ҳамин тариқ, шаклгирии таълимоти луғавию грамматикӣ тоҷик ба охири асри X ва аввали асри XI рост омада, он бо номи Ибни Сино алоқаманд аст. Баъдтар таълимоти Ибни Сино дар боби забониносии аз тарафи Носири Хусрав ва Насируддини Тусӣ инкишоф дода мешавад.

Марҳилаи минбаъдаи инкишофи забониносии тоҷик ба асри XIII рост омада, ба номи Шамси Қайси Розӣ зиҷ алоқаманд аст. Ин донишманд дар “Ал-муъҷам-фӣ-маойири ашъор-ил-Аҷам” муҳимтарин хусусиятҳои луғавӣ, сарфию нахви забони тоҷикиро мухтасаран вобаста ба илми арӯзу қофия ва санъатҳои бадеӣ шарҳ додааст. Инчунин, дар бораи истифодаи бомавриди калимаҳо, тозагии таркиби луғавии забони тоҷикӣ, ҳис намудани тобишҳои нозуки вожаҳо ибораҳои андешаҳои муфиде баён кардааст. Ӯ қолибҳои асосии калимасозии забони дари тоҷикӣ ва қоидаҳои сарфи забони тоҷикиро мухтасар шарҳ додааст ва бо ин ба таҳқиқи калимасозӣ дар забони тоҷикӣ ҳанӯз дар асри XIII асос гузошт.

Шамси Қайси Розӣ пасвандҳои шаклсозу калимасозро бо мисолҳои мушаххас шарҳ додааст. Чунончи, пасванди [бо истилоҳи Шамси Қайси Розӣ “ҳарф”] тасғири -ча: ғулмча, бодомча, боғча, сароча, калидча, дарича, кофча, сафча, олуҷа, сабӯча, тоқча; пасванди мавзъёсози -лоҳ: санглоҳ, девлоҳ; -манд: донишманд, ҳоҷатманд, ҳунарманд; -гор: Офаридгор, омӯзгор; -гар: заргар, косагар, тиргар; -ор: рафтор, гуфтор, кирдор; -сор: шармсор, нагунсор, кӯҳсор, шохсор; -вар: пешавар, ҳунарвар, тоҷвар; -ур: ранҷур, муздур, дастур; -зор: киштзор, лолазор, гулзор; -дор: обдор, тобдор, поядор, чондор, падидор, роҳдор; -нок: ғамнок, саҳмнок, бурднок, регнок, обнок, мушкнок; -ак: мардак, писарак; -ум: дувум, савум, чаҳорум; -фом: сурхфом, сияхфом; -он: хандон, гирон, афтон, хезон, мардон, занон, аспон, дарахтон; -дон: қаламдон, намакдон, обдон; -ан: омадан, рафта; -истон: Туркистон, кӯҳистон, бемористон; -бон: галабон, боғбон, дарбон; -сон: мардумсон, дигарсон; -гун: дигаргун, гандумгун; -ин: заррин, симин, ҳафтумин; -а: дандона, чашма, гӯша, даста, ноҳуна, дона, овоза, даҳа, ҳафта, талха, бунафша, сабза, сапеда, нишона, миёна, донанда, гӯянда, кунанда; -й: доштани, хӯрдани, бурдани. Ба ҳамин тартиб, Шамси Қайси Розӣ дар иртибот бо қофиясозӣ дар маҷмӯъи 35 адад пасвандҳои калимасозу шаклсозро бо тобишҳои маъноиашон шарҳ додааст, ки чунинанд: -зор, -дор, -бор, -вар, -сар, -гар, -гор, -дон, -бон, -истон, -ор, -ҷӣ, -й, -ҳо, -осо, -нок, -ин, -он, -ваш, -аш, -фом, -о, -манд, -ча, -гон, -ан, -сон, -а, -ур, -иш, -гин, -ум... [18, 179]

Як тавзеҳи муҳими Шамси Қайси Розӣ дар мавриди хусусияти пасвандгуна [суффиксоид] доштани вожаи “об” мушоҳида шуд. Ӯ чунин таъкид кардааст: “Ва аз чинси “бе” ҳеҷ ҳарфе зод, ки дар авоҳири калимот дарояд, нест, илло калимаи “об”, дар бисёр мавозеъ [ҷойҳо] мутақаррир мешавад”. Пас аз ин муҳаққиқ як силсила калимаҳоро бо ҷузъи

“об” меорад: “гулоб, дулоб, гӯдоб, селоб, ғаркоб, гирдоб, заҳоб, сароб, буноб, шӯроб, поёноб, тезоб, пӯроб, зардоб, хуноб, симоб, сапедоб, хушоб, дӯшоб, китъаоб, кӯзоб, панироб”. (18, 174)

Аксари он вожаҳо бо чӯзӣ “об” калимаҳои мураккабанд, аммо чизи муҳим дар тавзеҳи муҳаққиқ он аст, ки ӯ хусусияти пасвандӣ [суффиксоидӣ] пайдо кардани вожаи “об”-ро ханӯз дар асри XIII дарк карда будааст. Дар асри XX дар илми забоншиносии муосири тоҷик ин хусусияти калимаи “об” диққати яке аз наҳвшиносони нуктасанҷ, шодравон Д. Т. Тоҷиевро ҷалб менамояд ва ӯ хусусияти калимасозии вожаи “об”-ро дар забони муосири тоҷикӣ муфассал таҳқиқ карда, саҳми ин вожаро дар ташкили феълҳои таркибӣ, ибораҳои фразеологӣ, зарбулмасалу мақолаҳои тоҷикӣ нишон медиҳад.

Шамси Қайси Розӣ аз қоидаҳои илми наҳв низ огоҳии комил дошт. Масалан, дар “Ал-муъҷам” чунин мегӯяд: “Бидон, ки арӯз мизони каломи манзум аст, ҳамчунон ки наҳв мизони каломи мансур аст” (18, 31). Дар “Ал-муъҷам” ҷо-ҷо оид ба масъалаҳои мухталифи наҳв шарҳу тавзеҳоти муфиде дида мешавад, чунончи, дар мавриди қорбасти бандаки хабарии “аст”, ки назари Шамси Қайси Розӣ ба диди имрӯзаи шинохту маърифати ин воситаи дастурӣ хеле мувофиқ аст: “Ҳарфи робита ва исбот ва он калимаи “аст” бошад, ки дар авоҳири калимот ғоидаи исботи сифат кунад дар мавсуф ва рабти сифот кунад ба мавсуф, чунон ки “Фалон касе омадааст ва нишастааст”. Ва ин аз ихтисосоти луғати порсӣ аст ва дар аксар мавзӯе бе он тамом набошад ва раво бошад, ки дар васли ҳамзаи он ҳазф кунанд ва гӯянд: “Фалон касе олим аст ва фалон касе тавонгар аст”. (18, 175)

Дар ҷои дигар Шамси Қайси Розӣ бандаки феълино хабарии “ӣ”-ро мушаххасан ҷудо кардааст, чунончи: “Ҳарфи замир ва робита ва он “ё”-е аст, ки дар авоҳири афъол замири мухотаб бошад, чунон ки “рафтӣ” ва “меравӣ”. Ва дар авоҳири сифот ҳарфи робита бошад, чунон ки “Ту олимӣ”, “Ту тавонгарӣ”. (18, 175)

Анъанаи забоншиносии тоҷикӣ дар китобу рисолаҳои улуми сегонаи адабӣ дар асрҳои минбаъд низ идома ёфт. Масалан, Атолло Маҳмуди Ҳусайнӣ [асри XV] бо номи “Бадоеъ-ус-саноеъ” китобе дорад, ки дар қисмати санъатҳои лафзӣ маънавии он бисёр масоили илми луғат ва сарфу наҳви тоҷикӣ шарҳ дода шудааст. Атолло Ҳусайнӣ вобаста ба таҷниси музореъ маҳраҷи ҷойгоҳи ҳосилшавии ҷанде аз овозҳоро чунин нишон додааст: “Бидон, ки маҳраҷи “ҳо” ва “ҳайн” миёни ҳалқ аст ва маҳраҷи “син” ва “сон” тарафи забон ва тарафи дандонҳои пеш ва маҳраҷи “фо” андаруни лаби зер ва канори дандонҳои пеши болоӣ ва маҳраҷи “бо” миёни ду лаб”. (4, 19) Дар “Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик” низ ҳамсадоҳои “ъ”, “х” ҳамсадоҳои ҳалқӣ доништа шуда, ҳамсадои “с” пешизабонӣ, ҳамсадои “ф” ва “б” лаби таъин шудаанд.

Чунонки мебинем, ин шарҳи Атолло Ҳусайнӣ ба фаҳмиши имрӯзаи савтиёти тоҷикӣ мувофиқ аст.

Атолло Маҳмуди Ҳусайнӣ дар бораи ҳодисаҳои лексикӣ вожаҳо шарҳу эзоҳи аҷибе додааст. Чунончи, ӯ вобаста ба таҷниси лафзӣ таъкид мекунад, ки таҷниси лафзӣ иборат аст аз мушобаҳати алфоз дар тамоми адаби ҳарфҳо, яъне наву тартиби ҳарфҳо ва ҳайати ҳосила аз ҳаракату сукунат ва шиддатнокиву сабуки ва дарозии кӯтоҳӣ ва байти зеринро мисол овардааст:

Арақ зад зи тоби маяш бар гул об,

Чу дид он арақ, мунфаил шуд гулоб. (4, 16)

Дар байти фавқ “гул об” ва “гулоб” аз ҷиҳати шакл, теъдоди овоз бо ҳам монанд бошанд ҳам, маъниашон дигар аст.

Маълумотҳои дастурии овардаи Атоулло Маҳмуди Ҳусайнӣ афкори забониносии, махсусан, таҷрибаи дастурнигории Шамси Қайси Розиро аз бисёр ҷиҳат инкишоф додааст. Ин анъана минбаъд низ дар осори улуми адабӣ идома ёфтааст. Махсусан, ин анъанаро донишманди улуми адабӣ, таъкиранигор ва мактабдори асри XVI Хоҷа Ҳасани Нисорӣ дар дастури таълимии “Чаҳор гулзор” хеле устодона инкишоф додааст.

Дар шарҳи масоили фонетикии забони тоҷикӣ Хоҷа Ҳасани Нисорӣ аз пайравон ва идомадиҳандагони низоми фонологии Ибни Сино ва Насируддини Тусӣ буд. Теъдоди ҳарфҳои забони тоҷикӣ, мегӯяд Нисорӣ, 28-тоанд, ки аз онҳо 13-то ҳарфҳои малфузӣ, 12-то ҳарфҳои мастурӣ ва 3-то мактубист. Аз ин миқдор 8-то ҳоси забони арабист. Боқӣ бист ҳарф аст, ки дар ҳар ду забон мустаъмал аст ва ҳамчунин чаҳор ҳарфи дигар “пе”, “че”, “же”, “гоф” махсуси каломи тоҷикӣ аст ва дар арабӣ мустаъмал нест. Дар ин сурат, – таъкид менамояд Нисорӣ, каломи арабӣ мураккаб аз бисту ҳашт ҳарф аст ва забони тоҷикӣ мураккаб аз бисту чаҳор ҳарф”. (16, 12)

Чунонки дида мешавад, ин андешаҳои Нисорӣ дар мавриди ҳарф [овозҳо]-и ҳамсадо ба фаҳмиши низоми фонологии забони муосири тоҷикӣ мувофиқ мебошад, чунончи, дар “Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик” [нашри академӣ] гуфта шудааст: “Системаи ҳамсадоҳои забони тоҷикиро бисту чор фонема ташкил менамояд”. Ғайр аз ин, Нисорӣ дар мавриди тағйири таърихии баъзе овозҳо низ мисолҳо овардааст, ки марбут ба асосҳои феълианд:

х//ст: хоҳ-хост; коҳ-кост; чаҳ-част; раҳ-раст.

з//ст: хез-хест.

нд//ст: банд-баст.

н//ст: шикан-шикаст.

й//ст: орой-орост; пирой-пирост.

р//шт: гузар-гузашт; дор-дошт; бардор-бардошт; гузор-гузошт; нигор-нигошт; пиндор-пиндошт; ангор-ангошт. (16, 32)

Нисорӣ бадалшавии овозҳои ҷудогонаро низ бо мисолҳои мушаххас нишон додааст, чунончи: лағом-лағом; гулула-гулула; гучӣ-кучӣ; ғарчи-ғарчи; гул-гул [ба маънии пашмина]; фил-пил; сафед-сапед; навишт-набишт; навард-набард.

Нисорӣ ба ҳодисаи ихтисоршавии овозҳо вобаста ба вазну кофия низ дахл карда, ин ҳодисаро тарҳим номида, калимаҳои “шеб” [нишеб]; “ҳисеб” [ҳисоб]; “рикеб” [рикоб]-ро мисол овардааст. (16, 101)

Дар боби илми луғат [лексикология], низ қайд тавзеҳоти қолиб кардааст, чунончи, ӯ зимни шарҳи санъати таҷнис мегӯяд: “Аввал таҷниси том ва он ин аст, ки дар як фирқа ё дар як шеър ду лафзи мутачонис, ки дар навъу адад ва мактубу малфуз муттафиқ бошанд ва дар маънӣ мухталиф буwand:

*Агар як сари мӯй бартар **парам**,*

*Фурӯғи таҷаллӣ бисӯзад **парам**.*

***Дилором** дар бар, **дил ором** ҷӯй,*

*Лаб аз ташнагӣ хушк бар тарфи **ҷӯй**. (16, 56)*

Дар воқеъ, дар порчаи шеърӣ фавқ ҳодисаи лексикии омонимия аст. Дар мисраи аввал калимаи “парам” феъл буда, маънии “бипарам”-ро дорад, яъне “парам” аз асоси замони ҳозираи феъли “пар” ва бандаки феълии шахси якуми танҳо “ам” иборат аст, аммо дар мисраи дуюм “парам” аз исми “пар” ва бандакчонишини “ам”, ки ба маънии чонишини шахси якуми танҳо – “ман” аст, иборат мебошад, яъне “пари ман”. Дар мисраи сеюм

калимаи “чӯй” феъли фармоиш аст, яъне “ту чӯй” ё “бичӯй”, аммо чӯйи мисраи чаҳорум исми мафҳуми маконидошта мебошад.

Ин ҳодисаи луғавиро дар илми забоншиносии муосир оморформа меноманд. Нисорӣ дар бораи тазодшавии вожаҳо низ қайду ишораҳои мушаххас дорад, чунончи: “Дуюм мутаод ин аст, ки дар назм ё наср чанд алфоз оварда шавад, ки зидди якдигар бошанд, чун некиву бадӣ; торикиву равшанӣ; баландиву пастӣ:

*Паноҳи баландиву пастӣ, туй,
Ҳама нестанд, он чи ҳастӣ, туй.
Туй, к-осмонро барафрохтӣ,
Заминро гузаргоҳи ӯ сохтӣ.
Зи гармиву сардиву аз хушку тар,
Сириштӣ ба андозаи якдигар.*

[Низомӣ]

Баландиву пастӣ; нестиву ҳастӣ; осмону замин; гармиву сардӣ; хушку тар, – мегӯяд Нисорӣ, тазод воқеъ шуда. (16, 64)

Нисорӣ дар мавриди маънои аслию маҷозии баъзе вожаҳо, сермаъноии онҳо низ изхори андеша кардааст:

*Дил акси руҳи хуби ту дар оби равон дид,
Вола шуду фарёд баровард, ки моҳӣ. (16, 67)*

Дар байти фавқ калимаи **моҳӣ** якчанд маъно дорад: аввалан, моҳӣ чонвари маъруф; дувум ту мисли моҳ ҳастӣ, севум, **моҳӣ** ба забони арабӣ “Чист ин?”-ро мефаҳмонад.

Дар байти дигар исми “шона” на ба маънии узви бадан, балки ишора ба афзор – ба тартибдорандаи мӯй аст:

*Кард бечо дилам аз турраи ҷонона ҷудо,
Дастии маишиота, илоҳо, шавад аз шона ҷудо. (16, 67)*

Қайду тавзеҳи Нисорӣ, махсусан, дар илми сарф хеле ҷолибу начибанд. Тавзеҳоти ӯ ақсар масъалаҳои ин бахши забоншиносиро фаро гирифтааст. Нахуст қайдҳои ӯ аз гурӯҳбандии ҳиссаҳои нутқ шурӯъ шудааст. Нисорӣ аввал мувофиқи анъанаи забоншиносии Юнони бостону араб ҳиссаҳои нутқро ба се: исм, феъл ва ҳарф ҷудо карда, ба исм чунин таъриф медиҳад: “Исм калимаест, ки аз ӯ замон фаҳмида нашавад, аммо маъниаш мустақил бошад ва ақсоми асмо бисёр аст”. Исмиро ба чунин гурӯҳҳо ҷудо кардааст: 1. Исми зот [ҳашм, ақл, ишқ, ҳаво, бў, чон ва амсоли инҳо]; 2. Исми сифот [асп, гов, хар, тунор, мӯр, магас]; 3. Исми аъдод [аз як то даҳ; аз даҳ то сад ва ҳазор, рӯз, шаб, моҳ, сол]; 4. Исми чамъ [мардум, фавҷ, олам, чаҳон, даври ховар]; 5. Исми чинс [қалам, даво, коғаз, китоб]; 6. Исми зарф [қаламдон, пойдон, ҷузвдон, ҳасдон, майкада, оташкада, буткада, гулистон, бўстон, найистон, шабистон, дабистон, намақзор, корзор, лолазор, хобгоҳ, оромгоҳ, размгоҳ, харбгоҳ, филхона, говхона]; 7. Исми масдар [гуфтор, рафтор, дониш, пӯшиш, кӯшиш]; 8. Исми фоил [дастгир, пузиштпазир, хидматгор, парҳезгор, ситамгар, оҳангар, давлатманд, хирадманд, тоҷвар, хунарвар, ҳашмгин, андӯхгин, ситамнок, ғамнок, филбон, шутурбон]. Қайдҳои Хоҷа Ҳасани Нисорӣ дар боби феъли забони тоҷикӣ низ ҷолиб аст. Ӯ феълро вобаста ба хусусияти мондаю гузарандагӣ, тарзи фоилию мафъули ба чаҳор гурӯҳ ҷудо кардааст. Якум – феъли маъруф [бурдан, задан]; дуюм – феъли маҷхул [навишта шудан, зада шудан]; сеюм – феъли лозимӣ [хӯрдан, нӯшидан, нишастан, дидан]; чаҳорум – феъли мутааддӣ [хӯронидан, нӯшонидан, давонидан].

Нисорӣ ғайр аз шакли замони ҳозираи муайян [рафта истодааст], ки дар забоншиносии муосири тоҷик ҷудо мекунад, дигар ҳамаи шаклҳои замони сиғаи хабариро нишон додааст, чунончи: 1. Замони гузаштаи мутлақ [гуфтам]; 2. Замони гузаштаи наздик [гуфтаам]; 3. Замони гузаштаи дур [гуфта будам]; 4. Замони гузаштаи истимрорӣ (ҳикоягӣ) [мегуфтам]; 5. Замони ҳол (ҳозира-оянда) [мегӯям]; 6. Замони мустақбал (ояндаи дур) [хоҳам гуфт].

Нисорӣ шарҳу тавзеҳи бисёр муфассал оид ба ҳиссаҳои ёридиҳанда, алалхусус, пешоянду пайвандакҳо овардааст. Бояд ба таъкид бигӯем, ки шарҳу эзоҳи Нисорӣ оид ба калимасозӣ хеле пураарзишанд. Ӯ тамоми воситаҳои калимасозро бо мисолҳои мушаххас шарҳ додааст. Қайдҳои наҳви Нисорӣ бисёр пураарзиш буда, ӯ вижагиҳои забони дари тоҷикиро дар боби наҳв ниҳоят мушикофона нишон додааст. Нисорӣ оид ба муҳимтарин мавзӯҳои баҳси наҳв аз қабилӣ тарзу воситаҳои алоқаи калимаҳо дар ибораи чумла, анвои ибора, муносибатҳои маъноии ҷузъҳои ибораҳо, мувофиқати хабар ба мубтадо, мухотаб, ифодаи маъноҳои он, воситаҳои алоқаи чумлаҳои мураккаб, муродифоти воҳидҳои сатҳи гуногуни наҳв андешаҳои худро бо мисолу далелҳо иброз доштааст.

Аз баррасии андешаҳои Нисорӣ комилан равшан гардид, ки дастури таълимии “Ҷаҳор гулзор”-и ӯ намунаи беҳтарини дастури меъриии забони дари тоҷикии асри миёна мебошад.

Дигар аз манбаҳои илми забоншиносии тоҷик, ки дар онҳо шакл гирифта, инкишоф ёфтааст ва то имрӯз нигоҳ дошта шудааст, осори ба гурӯҳбандии улум бахшида шуда мебошад. Аввалин таълифи нисбатан мукамал дар ин боб асари Абунаси Форобӣ [873-950] “Мақола фӣ эҳсо-ул-улум ва т-таъриф” мебошад, ки ба забони арабӣ навишта шудааст. Форобӣ тамоми илмҳоро ба панҷ даста ҷудо карда, мақоми аввалро ба илми забон медиҳад: 1. Илми забон; 2. Илми мантиқ; 3. Илми риёзӣ; 4. Илми тиббиёт; 5. Илми фикҳ. Форобӣ мегӯяд: “Илми забон ба таври кулӣ ду қиём аст: Яке фаро гирифтани алфозест, ки дар назди миллате дорои маънӣ аст ва шинохтани худуди далолати он алфоз; дигар шинохтани қавонини ин алфоз. Қавонин дар ҳар саноат иборат аст аз қазоӣ кулӣ, яъне қазоӣ ҷомеъ, ки дар таҳти ҳар як аз ин қазоӣ кулӣ бисёре аз умре, ки ин саноат ба танҳои онҳоро фаро мегирад, мундариҷ аст. Ва аз ҳамин роҳ дар тамоми он умуре, ки мавзӯи ин саноатанд, ё дар бештари онҳо баҳс мешавад. Ин қавонин барои он вазъ шудааст, ки ҳама мавзӯётеро, ки махсуси ин саноат аст, фаро гирад”. Форобӣ илми забонро аз ду баҳш: луғатшиносӣ, ки ба истилоҳи имрӯз лексикология меноманд; дастури забон, яъне сарфу наҳв ё грамматика, доништааст. Пас аз ин, ӯ дар бораи калимаҳои содаи мураккаб қазоват карда, калимаҳои содари ба се ҳисса ҷудо менамояд: “Алфози маънодор дар забони ҳар миллате ду баҳш аст: муфрад ва мураккаб, муфрад монанди сафедӣ ва сиёҳӣ, инсон ва ҳайвон; мураккаб монанди “Инсон ҳайвон аст. Амр сафед аст”. Ҳар лафзи муфраде, ки ба чинс ва навъ далолат кунад, ё исм ё калима [феъл] ва ё адот [ҳарф]... Загон танҳо махсуси феъл аст ва он иборат аст аз гузашта, ҳол ва оянда” [1, 5].

Асари дигаре, ки ба шарҳу табақабандии илмҳо оид аст, “Ал-фехрист”-и Ибни Надим мебошад. Мақолаи дуҷуми ин асар ба бахшҳои аслии забон – илми луғат ва наҳв, марбут аст. Мақолае, ки ба илми наҳв бахшида шудааст, фарогири се фан мебошад: фанни аввал дар пайдоиши наҳв ва ахбори наҳвиёни мактаби наҳвиёни Басра; фанни дуюм дар ахбори наҳвиён ва луғавиёни Куфа; фанни сеюм дар бораи гурӯҳи наҳвиёне, ки ҳар ду шеvaro бо ҳам омехтаанд, баҳс мекунад. Минбаъд ин анъана идома ёфта, як даста асарҳои дигар таълиф мегарданд, ки дар онҳо оид ба илмҳои гуногун маълумот оварда мешавад. Масалан, дар “Ҷомеъ-ул-улум” тавсифи шаст илм оварда шудааст. Муаллиф тавзеҳи улумро аз илми калом оғоз намуда, онро бо илми

адаби мулук ва илми шатранҷ ба итмом расонидааст. Аз илми забоншиносӣ ӯ дар бораи бахши наҳв, тасриф ва дастгоҳи овозхосилшавӣ чун илмҳои алоҳида маълумот додааст. Асари дигари энциклопедие, ки оид ба бахши наҳву луғат тавзеҳот овардааст, “Мафотех-ул-улум”-и Котибии Хоразмӣ мебошад. Асари дигари муҳимме, ки дар боби гурӯҳбандии улум таълиф шудааст, “Нафоис-ул-фунун фй-ароис-ул-уюн” аст. Ин асар аз таълифоти пешиниён ба чанд ҷиҳат фарқ дорад: аввал ин, ки маълумоти назариявие, ки меорад, хеле муфассал аст; дигар ин, ки бисёр андешаҳои ӯ фарогири афкори забоншиносии тоҷик мебошанд. Омулӣ дар бораи илми луғат ва фоидаҳои он хеле ботафсил маълумот додааст. Вай чандин хусусиятҳои луғатро шарҳ дода, оид ба хусусияти шашуми луғат чунин мегӯяд: “Бидон, ки ҳар лафзе аз форсӣ ё туркӣ ё ғайри он ки чун аз маънии он пурсанд, лафзе, ки дар ҷавоб гуфта шавад, маънии он лафз нест, балки дигар аст, муродифи ӯ, ки нисбати он ашҳар [машҳуртар] ва аъроф [маъруфтар] аст. Масалан, “моъ” ва “об” ва “сӯ” ва “понӣ” алфози мутародифанд, ки ба нисбати турк – сӯ ва нисбат ба ҳинд – понӣ ва нисбат ба румӣ дигар ило охир”.

Дар фаҳмиши муродифоти калимаҳо назари Омулӣ аз шинохти имрӯзи ин категорияи лексикӣ фарқ мекунад. Анъанаи шарҳи масоили забоншиносӣ дар осори ба гурӯҳбандии улум бахшидашуда то асри XIX идома ёфтааст. Яке аз асарҳое, ки дар асри XIX ба гурӯҳбандии улум бахшида шудааст, “Матлаъ-ул-улум ва маҷмаъ-ул-фунун”-и Вочидалии Мучмалӣ мебошад.

Дар “Матлаъ-ул-улум ва маҷмаъ-ул-фунун” оид ба мавзӯҳои забоншиносӣ аз ҷумла: харфҳои арабиасоси алифбои тоҷикӣ, ҳиссаҳои нутқ, тасрифи феъл, анвои ҷумлаи сода, мубтадою хабар, чидашавии аъзоҳои ҷумла, хели ҷумлаи мураккаб, ҷумлаи муътариза ва ғайра шарҳу тавзеҳи пураарзише оварда шудааст.

Вочидалии Мучмалӣ дар баёни илми сарф нахуст аз мавзӯи масдар шуруъ карда, ҳар феълро, ки дар охираш “дан” ва “тан” дошта бошад, мисли “гуфтан”, “додан” ва “кардан” масдар аст. Масдарро ба ду қисм: лозим ва мутааддӣ ҷудо кардааст, ки анъанаи гузашта мебошад. Баъд аз ин, барои сифаҳои феъл сухан ронда, тасрифи феълро меорад: гуфт [сифаи воҳиди ғоиб], гуфтанд [сифаи ҷамъи ғоиб], гуфтӣ [сифаи воҳиди ҳозир], гуфтед [сифаи ҷамъи ҳозир], гуфтам [сифаи воҳиди мутакаллим], гуфтем [сифаи ҷамъи мутакаллим].

Вочидалӣ азбар кардани қоидаҳои наҳвро хеле зарур медонад ва мегӯяд, ки қоидаҳои наҳв дар калом чунон аст, ки намак дар таом андозанд. Барои он ки назари ин донишманд дар боби шарҳи масоили илми наҳв равшан гардад, як тавзеҳи ӯро оид ба сараъзоҳои ҷумла – мубтадо ва хабар меорем: “Мубтадо исмест, ки муснадилаҳ бошад ва маънии муснадилаҳ он аст, ки ба сӯи он лафзи дигарро мансуб карда бошанд ба наҳче, ки мухотабро ташаффии тамом ҳосил ояд. Масалан, гӯем, ки Зайд қоим аст, лафзи Зайд мубтадо аст ва лафзи қоим ба сӯи Зайд мансуб аст. Ва хабар исми ӯро гӯянд, ки муснадбих бошад ва мурод аз муснадбих он аст, ки он лафз ба сӯи лафзи дигар нисбат ба тариқи мазкур дошта бошад, чунонки дар мисоли мазкур лафзи қоим хабар аст, ки ба сӯи Зайд нисбат карда” [5, 84].

Ба ҳамин тарик, анъанаи забоншиносии тоҷикӣ таърихи зиёда аз ҳазорсола дошта, ин анъана ба туфайли осори илмии гузаштагони мо то ба рӯзгори имрӯз боқӣ мондааст.

Пайнавишт:

1. *Абунасири Форобӣ. Эҳсо[ъ]-ул-улум. –Техрон, 1346 ҳ. -с.*
2. *Абӯалӣ ибни Сино. Донишнома // Осори мунтахаб. ҷ. 1, –Душанбе, 1980. - С. 29-139*
3. *Абӯалӣ ибни Сино. Махорич-ул-хуруф // Осори мунтахаб. ҷ. 2, –Душанбе, 1983. - С. 228-245*
4. *Атоулло Ҳусайнӣ. Бадоеъ-ус-саноеъ. –Душанбе, 1974. –223 с.*

5. Вочидалии Муҷмалӣ. *Матлаъ-ул-улум ва маҷмаъ-ул-фунун*. – Нувалкишур, 1389 ҳ. –556 с.
6. *Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик*. ҷ. 1. –Душанбе, 1985. –350 с.
7. *Донишномаи мухтасари таърихи афкори забониносии тоҷик*. –Душанбе, 2017. –341с.
8. Кабилов Ш. *Сухан аз ариши барин омадааст*. –Душанбе, 2014. –263 с.
9. Носири Хусрав. *Ҷомеъ-ул-ҳикматайн* // Куллийёт, ҷ. 1. –Душанбе, 1991. 220с.
10. Раупов Х. “*Фарҳанги Ҷаҳонгирӣ*” ҳамчун сарчашмаи лексикографияи тоҷику форс. – Душанбе, 1972. –191 с.
11. Саймиддинов Д. *Вожаиносии забони форсии миёна*. –Душанбе, 2001. –275 с.
12. Таджиев Д. Т. *Способы связи определения с определяемым в современном таджикском литературном языке*. – Сталинабад, 1955. –70 с.
13. Халилов А. *Вазифаҳои грамматикӣи бандаки изофӣ [и] дар забони адабии ҳозираи тоҷик*. –Душанбе, 1969. –118 с.
14. Хаскашев Т. Ф. *Фонетикаи забони адабии ҳозираи тоҷик*. ҷ. 1, –Душанбе, 1980. –100 с.
15. Хоҷаев Д. *Афкори забониносии тоҷик дар асрҳои X-XVI*. –Душанбе, –343 с.
16. Хоҷа Ҳасани Нисорӣ. *Чаҳор гулзор*. –Душанбе, 1998. –116с.
17. Хушенова С. *Изофетные фразеологические единицы в таджикском языке*. – Душанбе, 1967. –190 с.
18. Шамси Қайси Розӣ. *Ал-муъҷам*. –Душанбе, 1991. –463 с.

Reference Literature:

1. Forobi, Abunasri. *Ehso-ul-ulum*. –Tehran, 1346 hijra.
2. Abuali ibni Sino. *Danish-Name // Selected Works. Volume 1*. - Dushanbe, 1980. - pp. 29 – 139.
3. Abuali ibni Sino. *Mahorij-ul-huruf // Selected Works*. –V.2. - Dushanbe, 1983. - pp. 228 – 245.
4. Khusayni Atoulllo. *Badoe-us-Sano*e. –Dushanbe, 1974. – 223 pp.
5. Mujmali Vojidali. *Matla-ul-ulum wa majma-ul-funun*. - Nuwalkishur, 1389 hijra. – 556 pp.
6. *The Grammar of Modern Tajik Literary Language*. -V. 1. –Dushanbe, 1985. – 350 pp.
7. *Brief Encyclopedia on the History of Tajik Linguistic Ideas*. –Dushanbe, 2017. – 341 pp.
8. *Kabirov Sh. The Word Is Sent down from Heavens*. –Dushanbe, 2014. – 263 pp.
9. *Khusrav, Nosir. Jome-ul-ikmatayn // Compositions*. – V. 1. –Dushanbe, 1991. - 220 p.
10. *Raupov H. “Jahongir`s Dictionary” as a Source of Persian-Tajik Lexicography*. – Dushanbe, 1972. – 191 pp.
11. *Saimiddinov D. Lexicology of Middle Persian Language*. –Dushanbe, 2001. – 275 pp.
12. *Tajiyev D.T. The Way of Connection between Attribute and the Attributed in Modern Tajik Literary Language*. –Stalinabad, 1955. –70 pp.
13. *Khalilov A. Grammatical Functions of Izafet [i] in Modern Tajik Literary Language*. – Dushanbe, 1969. – 118 pp.
14. *Khaskashev T.F. Phonetics of Modern Tajik Literary Language. Part 1*, - Dushanbe, 1980. - 100 pp.
15. *Khojaye D. Tajik Linguistic Ideas in the X-th – the XVI-th Centuries*. - Dushanbe, - 343 pp.
16. *Nisori, Hasan Khodja. Four Flower-Gardens*. –Dushanbe, 1998. – 116 pp.
17. *Khushenova S. Isofatic Phraseological Units in the Tajik Language*. – Dushanbe, 1967. – 190 pp.
18. *Shams Kais Razi. The Code of Persian Poetry Rules*. –Dushanbe, 1991. – 463 pp